

Sevda Feyruz qızı QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LÜĞƏTLƏRİN NƏŞRİ
(2005-2010-cu illər)

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik şəraitində soruq-məlumat ədəbiyyatının nəşrə hazırlanması prinsipləri şərh edilmiş, soruq-məlumat ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan lüğətlərin özünəməxsus cəhətləri, tərtibi sistemləşdirilməsi və redaktəsi məsələlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: soruq-məlumat ədəbiyyatı, lüğətlər, "Azərbaycanca-İngiliscə lüğət, Azərbaycanca-rusca lüğət", "Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlə-nən ərəb və fars sözləri lüğəti".

Lüğətlərin növü onun mənbəyinə, sözlərin təhlil səviyyəsinə, lüğət məqalələrinin hazırlanma üsuluna, lüğətdə seçilib veriləcək sözlərin məqsəd və vəzifəsinə görə müəyyənləşir. Lüğətləri dilin lüğət tərkibinin inkişafını göstərməsi, dilin bir neçə dövrünü əhatə etməsi, həcm və əhatə dairəsi, bir dildə işlədilməsinin izahı və s. əlamətlərinə görə təsnif etmək olar. Lüğətlər ya sözlərin etimologiyası və tarixən mənaca inkişafı haqqında məlumat verir, ya sözün mənasını, işlədilməsini, yazılışını, düzgün tələffüz olunmasını qeydə alır, ya sözün mənasını açır, ya məfhumları simvolik şəkildə izah edir, ya da əşya və hadisələri, onların məfhumlarını şərh edir.

Lüğətləri forma və məzmunu, səciyyəsinə, işlədilməsinə, sözü və ya məfhumu necə izah etməsinə, normativliyinə görə səkkiz qrupa ayırmaq olar:

- 1) Adı və hesablama lüğətləri;
- 2) Filoloji lüğətlər;
- 3) Semonimik və onomastik lüğətlər;
- 4) Ensiklopedik lüğətlər;
- 5) İdeoqrafik-tematik lüğətlər;
- 6) Tədris lüğətləri;
- 7) Tezlik lüğətləri;
- 8) Diplomatik və bibliografik lüğətlər.

Bundan başqa, lüğətçilikdə birdillii lüğətçilik də var ki, buraya izahlı, dialektoloji, əcnəbi sözlər tarixi və etimoloji omonimlər, sinonimlər və ontomimlər, frazeoloji lüğətlər daxildir. Belə lüğətlərin obyektı bir dilin sözləridir. Hər hansı bir dilin sözlərini izah edən, ya onların yazılışını və ya tələffüzünü göstərən lüğətlər birdilli adlanır. Bu növ lüğətlər içərisində izahlı lüğətlər xüsusi yer tutur.

İzahlı lüğətlər filoloji lüğətlər içərisində əsas yer tutur. Bunun iki əsas səbəbi var. Əvvəla izahlı lüğət sözün ən mühüm əlamətlərini – mənasını, məna variantlarını və məna incəliklərini açır, ikincisi, bu lüğət sözün mənasını izah etmək ilə məhdudlaşmır. Bu dilin zənginliyini, rəngarəngliyini əks etdirən bir vəsaitdir.

İzahlı lüğətlərdə əsas məsələ əşya və hadisələri deyil, sözün leksik-qrammatik mənalarmı izah etməkdir. Belə lüğətlərdə sözün mənalrı ilə yanaşı, sabit söz birləşmələri də nəzərdən keçirilir. Burada söz ilə əşya, hadisə, söz ilə məfhum arasındakı əlaqə açılır. Deməli, hər bir izahlı lüğətin vəzifəsi yalnız ayrıca bir sözün mənalarmı şərh etmək deyil, habelə dilin leksik sistemində onun tutduğı mövqeyi göstərməkdir. Belə lüğətlərdə terminlərin izahı, mənaca bir-birinə yaxın sözlərin semantik cəhətdən işlədilməsi, sözlərin mənalarmı sinonimlər vasitəsilə izah olunması və s. əsas məsələdir. Sözün leksik mənası izahlı lüğətdə müxtəlif yollarla izah edilir:

- a) mənaca yaxın sözlərin seçilməsi ilə;
- b) adı çəkilən sözün əşyavi əlamətini göstərməklə;
- c) sözün ayrı-ayrı hissələrinin mənasını açmaqla. Söz izah edilərkən onun əsas və həqiqi mənası ön, məcazi mənası isə arxa plana çəkilir. Materialın bu formada verilməsi sözün mənasını hərtərəfli, ardıcıl səciyyələndirməyə imkan verir. İzahlı lüğətin tərtibində təsviri, izahetmə, sinonimik, antonimik, leksik, qrammatik, kombinator və s. üsullardan istifadə edilir.

İzahlı lüğətlərin maddi bazasını sözlüyün siyahısı, kortoteka və s., nəzəri bazasını isə sözlüyün tərtib prinsipləri, sözün bir-birilə bağlı olan leksik-qrammatik mənalarmı müəyyən edilməsi, üslubi işarələr, frazeoloji vahidlərin seçilib ayrılması, materialın seçilməsi və s. təşkil edir.

İzahlı lüğətin həcmi, tutumu müasir ədəbi termini necə başa düşməklə, normativ lüğətlərin növü və ədəbi dil normalarmı təkmilləşdirilmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Belə lüğətlər dilin leksik tərkibini meydana çıxarır, sözün mənasını başqa dilə tərcümə etmədən də müəyyən edir. Bu dilin lüğət tərkibini sistemə salan yeganə əsər olduğı üçün dilin leksik materialının əsas mənbəyi hesab edilir. İzahlı lüğət bu və ya digər bir ədəbi dilin normalaşmasını, zənginləşməsinə və lüğət tərkibinin geniş olmasını meydana çıxartmaq məqsədi

ilə yaranır. Sözlərin seçilməsi, lüğətdə verilməsi, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin qeydə alınması izahlı lüğətin normativliyini göstərir. Buna görə də izahlı lüğətlərə normativ lüğətlər də deyilir. Hər bir adam özünü yoxlamaq və bəzən isə həmin mətnə lazım olan sözü tapmaq üçün normativ lüğətlərə müraciət edir. Elə izahlı lüğət var ki, onu oxucu qiymətli vəsait kimi qiymətləndirmir. Çünki o, oxucunu yorur, istədiyinə nail ola bilmir, sözlərin izahı və təsviri uzun və yorucudur, konkret və qısa deyil, külli miqdarda misallarla yüklənmişdir. Sözlərin mənası semantik, qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün açılır. Lakin elə izahlı lüğətlər də var ki, oxucunun stolüstü kitabına çevrilir (məsələn, S.İ.Ojeqovun lüğəti). Geniş oxucu kütləsi üçün hazırlanmış bu lüğət rus dilinin söz ehtiyatını kütləvi şəkildə izah edən hələlik birinci və yeganə lüğətdir. Burada söz haqqında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

- a) sözün hər mənası konkret və qısa izah edilir;
- b) lüğət məqaləsində əsas və törəmə sözlər verilir;
- c) sözlərin əsas qismi vurğu ilə yüklənmişdir. Bəzi sözlərin tələffüz forması göstərilir;
- ç) bütün sözlərin əsas qrammatik forması qeyd edilir;
- d) sözlərin nitq hissələrinə aidliyi, onların sabit birləşmə əmələ gətirməsi;
- e) sözün işlədilmə sahələrinə işarə edilir, üslubi cəhətləri hüdudlandırılır və s.

İzahlı lüğətin yaranması üçün maddi və nəzəri baza tələb olunur. Bunun üçün nəzəri baza sözlüyün tərtib prinsipləri, omonimlərin və frazeologizmlərin ayrılması, lüğət məqalələrinin strukturu, sözlərin mənşəcə və leksik-qrammatik cəhətdən səciyyələndirilməsi, illüstrativ materialın seçilib verilməsidir. Bu lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi, əsasən, iki prinsipə əsaslanır: normativlik və sinxroniklik. Ədəbi dilin ümumişlək sözlərinə həm üstünlük, həm də onların mənalarının filoloji izahı verilməlidir.

İzahlı lüğətləri məqsəd, vəzifə və tərtibin səciyyəsinə görə üç yerə ayırmaq olar;

- 1) Bir dilin izahlı lüğəti. Belə izahlı lüğətlər dilin bütün leksikasını əhatə edir. Ona həm ədəbi, həm də xalq danışığı dilindəki bütün dil materialı daxil edilir;
- 2) Ədəbi dilin izahlı lüğəti. Buraya ancaq ədəbi dildə işlənən sözlər daxil edilir;
- 3) Ayrı-ayrı yazıçıların dilinin izahlı lüğət tərkibinin müəyyən bir növü əhatə olunur, lüğətdə yazıcının fərdi ədəbi üslubu göstərilmişdir. Belə lüğətlər adətən arayış tipli olur.

İzahlı lüğət xalqın əsrlər boyu yaratdığı mədəni sərvəti yaşadan, onun keçmişindən, bu gündən xəbər verən vəsait kimi milli dilin leksikasını kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən edir. Bu lüğətlər millətlərin maddi və mənəvi fəaliyyəti sahəsindəki inkişafının uğurlarını, ictimai quruluşun, elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Başqa lüğətlərdən fərqli olaraq izahlı lüğət dilin leksikasını əks etdirmək, sözlərin semantikasını açmaq cəhətdən, sözlüyünə, həcminə, forma və məzmununa, elmiliyinə və praktikliyinə görə seçilir. İzahlı lüğətdə sözlərin orfoqrafik və orfoepik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri açılır, onların qrammatik və ekspressiv-üslubi səciyyəsi verilir, yazılışı və tələffüzü qeydə alınır. Bir sözlə, izahlı lüğət fonetika, leksika, qrammatika, orfoqrafiya, üslubiyyət haqqında əldə edilmiş nəzəri bilimin praktik tətbiqi, sınaq meydanıdır. O, yeni yaradılan lüğətlərintərtibində, elm əsərləri ilə irəli sürülən nəzəri müddəalarını əsaslandırılmasında mənəvi rolunu oynayır. Məktəblərdə ondan dərs vəsaiti kimi də istifadə edilir.

İzahlı lüğətin yaradılması bir sıra nəzəri məsələlərin həll olunmasını tələb edir. İzahlı lüğətdə ilk növbədə bu məsələlər nəzərdən keçirilməlidir.

- Sözlüyün tərtib prinsipləri;
- Omonimlərin ayrılması;
- Lüğət məqalələrinin quruluşu;
- Mənalandırma;
- Üslubi işarələr sistemi, sözlərin üslub və qrammatik cəhətdən səciyyələndirilməsi;
- Frazeologizmlərin seçilib yerləşdirilməsi;
- Sözün bir-birilə bağlı olan mənalarının lüğətdə əks etdirilməsi və s.

Lüğətçilikdə əsas məsələ aşağıdakılardır: lüğətlərin tiplərini dəqiqləşdirmək, lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi və onların yerləşdirilməsi, lüğət məqaləsinin hazırlanması və sözlüyün müəyyənləşdirilməsi. Lüğət sözlükdən, vokabulların ardıcıl düzülməsindən, sözün və onun mənalarını fonetik, qrammatik, üslubi cəhətdən izah etməkdən, remarkalar və işarələr verməkdən, illüstrativ materialdan, həmin sözlərin frazeologizmiyini, tərcüməsini və ya izahını verməkdən ibarətdir.

Lüğət üçün sözlük daha vacibdir. Lüğətin məzmunu sözlüklə bağlıdır, yəni lüğətlərin həcmi sözlük əsasında müəyyənləşir, ölçülür. Sözlüyün tərkibi və həcmi lüğətlərin məqsədinə və növünə görə müəyyən edilir. Sözlük termini dilçilikdə iki mənada işlədilir:

- 1) Lüğət istilahnın sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi mənasında;
- 2) Lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı mənasında.

Sözlük üçün norma, ədəbi dil əsas əlamətlərdir. Sözlük norma anlayışı ilə bağlıdır. Ədəbi dil dinlekt və məhəlli sözləri bir-birindən fərqləndirmək, hüdudlandırmaq üçün lazımdır. Sözlər müasir canlı sözləşdirmə əsasında seçilir. Lüğət üçün müasir ədəbi dil əsas ölçüdür. Ənənəvi lüğətçilikdə leksikanın seçilməsi lüğətin sözlüyü, lüğətin tipi və müəyyən dərəcədə leksioqrafik möcüzə, intuisiya, zövq və lüğətçiliyin kompotentliyi (səriştəliliyi, bacarığı) ilə müəyyən edilir. Bu tədqiqatçıya imkan verir ki, lüğətçiliyə ancaq elm kimi yox, həm də incəsənət, mədəniyyət abidəsi kimi yanaşsın. Sözlərin müəyyən edilməsi sözlərin seçilməsi, norma, lüğətin həcmi, məqsədi, vəzifəsi və başqa amillərlə bağlıdır.

Norma üçün əsas cəhətlər bunlardır:

• Yazıçıların köhnə dil faktlarını işlətməsi və həmin faktların dildə mövcudluğu;

- Dil amillərinə uyğunluğu;
- Yayılma dərəcəsi.

Lüğətlər üçün sözlərin seçilməsinə bu aspektlərdən baxmaq olar:

- Sözlün mövcud vəziyyətinin qeydə alınması;
- İşlədilmənin normativliyi;
- Tərkibin daimiliyi;
- Məqsəd.

Adətən sözlük problemi lüğətin tipi və vəzifəsi dilin leksikasının öyrənilmə dərəcəsi ilə həll edilir. Ona görə də bu problemin həlli demək olar ki, bütün lüğətlərdə ümumdür. Doğrudur, hər lüğətin sözlüyünün tərtibi zamanı bir sıra oxşar məsələlər ortaya çıxır, bunlar eyni yolla həyata keçirilir, onlara çox vaxt eyni cavab verilir. Lüğətçilər lüğət tərtib edərkən bir sıra çətinliklə qarşılaşırlar. Şübhəsiz, bu elə sözlüyün yaradılmasına mənfi təsir göstərir. Çətinlik aşağıdakı məsələlərlə bağlıdır:

- Ədəbi dilin leksikasının hüdudu və normalivliyi;
- Milli ədəbi dilə xalq dilindən daxil olmayan sözlər;
- Milli dilin leksikasının xronoloji hüdudu (əvvəlki və indiki);
- Aktiv və passiv söz ehtiyatı;
- Nomenklatura və onomastika;
- Sözlərin fonetik variantları;
- Köməkçi sözlər,
- Törəmə sözlər;
- -lı və -sız şəkilçili sözlər;
- Mürəkkəb söz və frazeologizm:

- Kök morfem və ayrı-ayrı sözlər;
- Omonim və çoxmənalı sözlər;
- Abbreviatura.

Tərtib edilən lüğətin hər tipinin birinci dərəcəli vəzifəsi lüğətdə veriləcək söz və terminləri düzgün müəyyən etmək və sözlük üçün onların seçilməsidir. Gələcəkdə yaradılacaq lüğətlərin tərtibçiləri, hər şeydən əvvəl, leksioqrafik mənbələrdə qeydə alınmış elmi və tədris ədəbiyyatında geniş işlədilan müasir normativ elmi terminologiyaya əsaslanmalıdır. Ona görə də əsas dilin sözlüyünü yaratmaq və onun tərcümə olunan dilə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün mövcud sahələrdə lüğətlərdən, ensiklopedik və izahlı lüğətlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Lüğətin sözlüyündə əsas sözlərin toplusu, leksioqrafik cəhətdən işlənən sözlərin siyahısı əhatə olunur. Sözlüyün həcmi söz və terminlərin praktik tələbatına və planlaşdırılmış həcminə, onların leksik və termin sistemi hüdudunda leksioqrafik işlədilməsinə əsaslanır. Semantik-struktur əsas terminlərin quruluşunun optimal seçiyəsini müəyyən etməyə imkan verir: aktiv və passiv, qısa və mürəkkəb, birsözlü və ikisözlü və s.

Leksioqrafik təsvirdə prinsipial olaraq müxtəlif olan üç hadisənin bir-birindən fərqləndirilməsi məqsədə uyğundur:

- 1) biliyin bir sahəsinə və ya insan fəaliyyətinin hamıya geniş dairədə məlum olan məfhumlarını ifadə edən sözlərin daxil edilməsi;
- 2) həmin xüsusi sahəyə aid məfhumları ifadə edən sözlərin o dildə danışanların hamısına məlum olmaması;
- 3) ifadə etdiyi məfhum geniş dairədə hamıya bəlli olan, lakin mütəxəssis olmayanlarda nəzərə alınmalı (onun məişətdə adı başqa ola bilər).

İzahlı lüğətin sözlüyünə aşağıdakı söz qrupları daxil edilməməlidir:

- a) ölkə, dəniz, çay, dağ, şəhər vəs. bu kimi toponimik adlar,
- b) antroponomik adlar;
- c) müasir ədəbi dilimizdə işlədilməyən qəliz ərəb və fars sözləri;
- d) yalnız bir məhəlləyə və məhdud peşəkarlıq mühitinə aid olan və başqaları tərəfindən başa düşülməyən arqotizmlər avaq, ceydaraq, qaçalov, hinqlöv və s.
- e) bədab sözlər və söyüşlər; xüsusi terminlər və s.

Lüğətin sözlüyünə bu tələblərə cavab verən sözlər daxil edilə bilər:

- Aktiv işlənən ümumişlək sözlər;
- Hamının başa düşdüyü və işlətdiyi sözlər;
- Dilin etik normalarına uyğun gələn sözlər.

Deməli, lüğətin sözlüyündə dilin leksikasının zəruri mənzərəsini əks etdirən, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən sözlər verilməlidir. Seçilmənin meyarı müxtəlifdir:

- Oxucunun mədəni səviyyəsi;
- Onun yazısı, onu maraqlandıran sualların səciyyəsi. Material xronoloji, normativ, funksional-üslubi prinsiplər üzrə seçilir.

Onu da qeyd etmək ki, müasir elmi-texniki şəraitdə lüğətlərin tərtibində və inkişafında xüsusi yer tutan termin yaradıcılığı, yeni hadisə və anlayışların dəqiq mənalandırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə respublikamızda ardıcıl iş aparılır, dilçilər, ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssisləri terminologiyanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün böyük səylər göstərirlər. Problemin bütün cəhətləri hələ tam aydınlaşdırılmamışdır, Bu sahədə çətinliklər və nöqsanlar da az deyildir.

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısında: “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”, “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”, “Azərbaycanca-rusca lüğət”, “Ədəbiyyat və incəsənət Ensiklopediyası”, “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”, “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”, “Rusca-Azərbaycanca lüğət” də vardır. Lüğətlər ən çox istifadə edilən kitablar olduğuna görə bu sənəddə onların yenicən nəşri də diqqət mərkəzində olmuşdur.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” (A – Z) sonuncu dəfə 2007-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında çap olunmuşdur. İndi nadir lüğətlərdən biri hesab olunan bu lüğətdə 6300 söz və onların mənaları verilmişdir. Zəngin lüğət tərkibinə malik olan dialekt və şivələrimizdə xalqımızın tarixi-məişəti, etnoqrafiyası və iqtisadiyyatına aid minlərlə söz işlənir ki, onların çox cüzi hissəsi həmin lüğətdə öz əksini tapmışdır. Ədəbi dilimizdə işlənməyən çoxlu miqdarda dialekt sözünün dialektoloji ekspedisiyalar zamanı əldə edilməsi bu sözlərin ayrıca lüğətini hazırlamaq zərurətini qarşıya qoymuş, Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilmiş dialektoloji lüğətinin tərkibi üçün imkan vermişdir.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları 1970-ci ildən həmin lüğətin yeni nəşrini buraxmaq məqsədilə gərgin iş görmüşlər. İki cildədən ibarət (hər cildi 33 müəllif vərəqi) olan lüğətdə 20 min söz, onların işləndiyi ərazi, mənası və rus dilinə tərcüməsi verilmişdir. Lüğətdəki sözlər 1966-68-ci illərdə xüsusi təşkil olunmuş dialektoloji ekspedisiyalar zamanı toplanmış materiallardan, şöbənin arxivindən,

dissertasiyalardan götürülmüşdür. Lüğət üzərində iş 1975-ci ildə başa çatmasına baxmayaraq birinci cild (A-L) 1999-cu ildə Ankarada çapdan çıxmışdır.

“İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” isə 2010-cu ildə “Mütərcim” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi sahəsi mütəxəssislərinin fikri belədir ki, soraq ədəbiyyatı nəşri ciddi fəaliyyət sahəsidir. Təəssüf ki, bəzən bunu düzgün dərk etmirlər. Kitab nəşrində ən perspektivli sahə məhz lüğət və soraq kitablarına məxsusdur. Sosioloji araşdırmalar göstərir ki, bu cür kitablara tələbat getdikcə artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B.V. *Kitabın tipologiyası*. - Bakı: “ÇapART” Nəşriyyat evi, 2007. - 376 s.

2. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə*. - Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2006.

3. *Azərbaycan dilinin ontonimlər lüğəti*. - Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2007. - 144 s.

4. *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə*. - Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2007.

5. *Azərbaycanda - ingiliscə, ingiliscə - azərbaycanca lüğəti*. - Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2006. - 288 s.

6. *Azərbaycanca - rusca lüğət. 4 cildə*. - Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2006.

7. Mahmudov R., Tağısoy N. *İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti*. - Bakı, Mütərcim, 2010. - 283 s.

8. Haqverdiyev Ə. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. - Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2007. - 265 s.